

УДК 329.12/.14(477):303.094.6“18”

*Петро ШКРАБ'ЮК***НА ШЛЯХУ ДО “ТЮРМИ НАРОДІВ”**

Тема публікації – політична прогностика Михайла Павлика та Івана Франка щодо майбутньої держави соціалізму, мотиви повернення Михайла Грушевського в советську Україну і відображення суті тоталітаризму в антиутопіях зарубіжних та українських авторів.

Ключові слова: М. Драгоманов, М. Павлик, І. Франко, соціал-демократи, М. Волошин, Є. Замятін, А. Кестлер, Д. Орвелл, І. Солоневич, В. Юрченко, І. Багряний, О. Солженіцин.

“Кажуть, що в Росії є шайка негідників, які домагаються комуни; це просто жах! Усе відібрати і володіти спільно. Їхня підла секта так поширена. (...) Вони хочуть усе згубити, щоб не було більше цивілізації, мистецтва, чудових і великих речей, тільки матеріальні засоби для існування! Праця також спільна, ніхто не матиме права піднятися завдяки якому-небудь таланту, який виділяє його з-поміж інших. Хочуть знищити університети, вищу освіту, щоби зробити з Росії якусь карикатуру Спарти”

Автор цих промовистих рядків – Марія Башкирцева. Так, так, наша землячка із села Гавронці на Полтавщині, художниця, яка любила вдягатися в квітучий народний стрій, співати із селянами українських пісень, ліпити вареники, відтак жила в Парижі, де й померла від туберкульозу у двадцять п'ять літ. У Франції Марія вела свій знаменитий “Щоденник” і, маючи всього *п'ятнадцять років* (17 липня 1874 р.), загалом об'єктивно відгукнулася на вісті з далекої Росії.

1880 р. Башкирцева знову повертається до цієї “соціалістичної” теми на основі новин з Росії. Вона засуджує царський уряд за шпигунсько-поліційну систему, доноси, заслання в Сибір. Одночасно “засуджує і соціалістів, яких називає мерзотними злочинцями, що вбивають і грабують. “Чи не можливо було б створити чесну ліберальну партію? – бо я ненавиджу злочини соціалізму не менше, ніж злочини уряду”, – цитує її слова Марта Тарнавська, поетка з Канади.

x x x

Роздуми Марії Башкирцевої я навів для того, аби показати, що тогочасні ідеї – ідеї позитивізму, раціоналізму, а головню соціалізму (його ототожнювали з насильницькою зміною державного устрою), турбували багатьох розумних людей у різних країнах. Ще 1796 р. у “Роздумах про Францію” мислитель і державний діяч Жозеф де Местр писав, що революція в його країні мала “сатанинський” характер. Це розуміли і в Галичині.

1875 р., на чотирнадцятих роковинах із дня смерті Шевченка, один із чільних народовців, Володимир Барвінський (у 1880 р. засновник щоденної української газети “Діло”), говорив, що “довговічна борба нашого народу зовсім далека від комуністичних і соціалістичних переворотів, які проявилися на Заході. Ідеал нашого народу не перечить природному устрою суспільности. Він не йде до комуністичного зрівняння всіх багатств, ані до соціалістичного зрівняння всіх людей після одної міри”.

Який же це ідеал? “Народний ідеал не перечить конечности витворення різних верств (класів) суспільности, але домагається зовсім свобідного, нічим не упривілейованого переходу кожної одиниці з одної верстви в другу, свобідного розвою всіх моральних і матеріальних сил кожної одиниці”.

Через декілька літ, 1877 р., о. Данило Тянякєвич під прибраним прізвищем “Чорногора” побивав у журналі “Правда” лжепророків, які “засіли чванливо на горах чужих, де нема ніяких тюрем, де тобі губи кулаками не затикають...” – і сіють звідти зерна фальшивих теорій. Тянякєвич мав на увазі Михайла Драгоманова та заарештованих через його необачність студентів Львівського університету Михайла Павлика та Івана Франка.

Уродженець славного Гадяча, брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки Михайло Петрович Драгоманов – його ще називали “Михайлом Галицьким” – уперше побував у Галичині в липні 1875 р. І на вічі в Галичі почув виступ молодого Павлика, який “підняв справу про переклад на народну мову церковних книг”. Павлик, народолобець з-під Косова, навчався тоді на філософському факультеті Львівського університету, утримував себе як репетитор.

У березні 1876 р. Драгоманова, приват-доцента Київського університету, як політично неблагонадійного, звільнили з роботи, він проїздом в еміграцію зупинився на декілька днів у Львові – і тут, у так званому “Академічєскому кружку”, познайомився з Павликом особисто. Через декілька днів до Відня, де тимчасово зупинився гість з Великої України (невдовзі перебрався з дружиною до Женєви), полетіли сповідальні листи від Павлика. Бо в особі Драгоманова, що був на два-надцять років старший, він запізнав людину, яка стала його наставником, другом, батьком, повірником, братом – і отак до останніх днів.

Щоправда, початки взаємин з Драгомановим згірчили арешти Павлика та кількох посланців з Женєви до Києва нібито за належність до таємного соціалістичного товариства. Перший арешт – у січні 1877 р. (вирок Павликові – вісім днів тюрми), другий – у червні того ж таки року: сім місяців слідства і ще три – в’язниці (тоді ж на шість тижнів було засуджено й Івана Франка).

Щойно Павлик відсидів три місяці за ґратами, як йому присудили новий строк – уже піврічний. Недовго думаючи, він тайкома 27 січня 1879 р. виїхав до Швейцарії. І три роки перебував то в Женєві (якийсь час у помешканні Драгоманова), то в Монпельє, що на півдні Франції, допомагаючи Драгоманову і Сергієві Подолинському готувати збірник “Громада”.

У лютому 1882 р. Павлик повернувся до Львова, відбув заборгований піврічний засуд, а наприкінці червня 1885 р. у листі до Драгоманова зізнавався, що в нього “не раз зривавсь щодо України сепаратистичний дух...”, а також (28 січня 1886 р.)

виринає думка, що “*вільна Україна, як і вільна південно-західна Слов’янщина, по-стати буде мусила на руїнах Австрії, як і на руїні деспотичної Росії*”.

Уперше ідея української державності прилюдно була заманіфестована 1895 р. у трактаті Юліана Бачинського “Україна irredenta”, а 1900-го – у трактаті Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, хоча, як бачимо, ця ідея хвилювала серця Павлика (і Франка) набагато раніше.

Бо пора се великая єсть:
У завзятій важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб *волю*, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі, –

ще 1880 р. присягав Франко у вірші “Не пора”, що був надрукований пізніше, 1887 р., в збірці “З вершин і низин”, а згодом перетворений у бентежний гімн-славень.

Отож, “укр[аїнцям] не слід зрікатись і думки про політичну самостійність”, – писав Павлик Драгоманову навесні 1887 р. Із цією думкою “годяться всі поступовіші галичани” і наддніпрянці.

х х х

Зрозумілими про майбутню українську державність тісно пов’язане і ставлення до України російських емігрантів, з якими Павлик познайомився у Женеві. Всі вони були начебто співчутливими до соціальних кривд соціалістами, а насправді централістами-великодержавниками, зосібна й редактор часопису “Вперед” Павел Лавров. І навіть для ширення в Наддніпрянщині соціалізму не допускали ані української мови, ані будь-яких інших форм пропаганди, ніж їхня.

Звідси пророчий висновок Павлика, відправлений Драгоманову зі Львова 15 березня 1886 р.:

“Я певнісінький, що в Росії скінчиться на тім, що “р[осійські] революціонери” стануть стовпами реакції status quo на другий день революції...”.

Щоб національно незалежитись, локалізувати інтернаціональний соціалізм, Михайло Павлик, Іван Франко з групою однодумців у жовтні 1890 р. заснували у Львові свою, окрему Русько-Українську радикальну партію – першу легальну політичну партію соціального спрямування. 29 грудня 1895 р. на IV з’їзді партія включила у свою оновлену програму пункт, що кінцева мета РУРП – повна політична незалежність Руси-України.

Павликову візію, що до “р[осійських] революціонерів, підтвердив міжнародний конгрес соціалістів в Амстердамі 4–22 серпня 1904 р. Посланців двох українських партій тут не визнали, бо вони репрезентували недержавну націю. “Чи наші українські соціал-демократи виведуть із сего відповідні висновки?” – запитував Павлик. Ясно ж: мета проводирів соціал-демократії – “захопити теперішні держави у свої руки. Якби се їм повелося, то вони певнісінько нищили би бунтівників плебейських націй незгірше офіціальних сторожів теперішніх держав”.

Тим-то, закликав він, потрібно не працювати під чужими прапорами, а створювати свої, національні, організації, – “без того соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусів би стати *могилою народів*”.

х х х

Соціалізм – могила народів... Ще гостріше усвідомив це Іван Франко – і виступив із серією розвінчувальних публікацій.

Те, що молодий Франко (як і Михайло Павлик) зацікавився ідеями соціальної рівності, ідеями соціалізму, було закономірним. Адже в ту пору селянство становило 75–80% від усього населення краю. А проте володіло трохи більш як половиною землі. Друга частина була в руках поміщиків, притім неукраїнців. Не в змозі сплатити податки і прогодувати себе, селяни потрапляли в тенета лихварів, орендували на невідгідних умовах поміщицьку землю, шукали побічні заробітки. Із кожних ста власників господарств двадцять п'ять могли обійтися без поденщини. Інші ставали безземельними або покидали Галичину й масово емігрували.

Тим-то заманливі ідеї соціальної рівності, соціалізму, а з ними позитивізму та раціоналізму приковували увагу Франка. Та що пильніше придивлявся він до теорії й практики соціалістичних проводирів, то дедалі чіткіше розпізнавав їхню підступну суть.

х х х

Ще 1886 р. у статті “Із історії робітницького руху в Австрії” Франко писав, що соціал-демократія Австрії, яка підтримувала зв'язок із соціал-демократією Німеччини, “виробила собі програму, основану на доктринах Марса та Енгельса, в якій, незважаючи на її мниму свободололюбність, у основі лежить *ідея деспотизму та поневолення* не тільки тіл, але ще більше душ і думок людських”. Зростання тієї організації в Австрії він “вважав великим нещастям для сеї монархії та для всіх її народів, яких члени пристають до неї”.

Франко продовжував стежити за поширенням хибних теорій, і це непокоїло його. “Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависті, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво *вже й маємо!*) *формальну релігію, основану на догмах ненависті та класової боротьби*”, – констатував він у передмові до збірки “Мій ізмарагд”, яка вийшла 1897 р. (у радянських виданнях ці рядки пропущені).

“Признаюся, – пояснює Франко, – я ніколи не належав до вірних тої релігії й мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг *старого щиролюдського соціалізму*, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та *національної свободи*, а не на партійнім догматизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, на парламентськім шахрайстві, що має вести до тої “світлої” будучини”.

Слово “світлої” Франко бере в лапки. Нагадую, що ці прозірливі рядки про “деспотизм проводирів”, “бюрократичну регламентацію” написані 1895 р. – за двадцять літ до Лютневої революції 1917 р. і за тридцять – до того часу, коли більшовики, розправившись із НЕПом (ною економічною політикою), розв'язали відкритий терор проти народу: організували ГУЛАГ, голодомори, війни.

Того самого 1897 р., коли Іван Якович писав передмову до збірки “Мій ізмарагд”, у журналі “Життя і слово” було опубліковано і його статтю “Соціалізм і соціал-демократизм”, в якій він проаналізував брошуру Варлаама Черкезова “Уваги до історії соціалізму”.

Тут Франко говорить про Маркса й Енгельса як плагіаторів: що діалектичний метод, теорія додаткової вартості – все це було й до них; що, крім матеріалістичного пояснення історії, є ще й біологічні закони; що соціал-демократи за сильну централізовану державу, яку колись захоплять, тому-то вони проти автономії та федералізму; що вони привчають робітників до невільництва, хвалять рабство у Стародавній Греції. А “се, – каже Франко, – не випадковий скок у минувшину; отся *прихильність до невільництва у соціал-демократів належить до основ будучини...*”.

Трохи далі Франко запитує: “І для якого ж то добра ті люди, котрих ідеалом є казарма, армія праці, дисципліна і субординація, хочуть позбавити людськість свободи, ініціативи і солідарності?”.

1899 р. Франко надрукував рецензію на книжку російського публіциста Анатолія Фаресова “Народники і марксисты” про те, що соціал-демократи поборювали кооперативний рух на півдні України, який організував Микола Левитський (то були хліборобські спілки). Це поборювання було потрібне соціал-демократам для того, аби остаточно спролетаризувати селян. У Європі – занепад соціал-демократизму, в Російській імперії – піднесення.

“Дуже сумно, – зазначає Франко, – що на сю доктрину ловиться в значній часті [мірі] гарячіша українська молодіж, хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об’явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура”.

Чому ж самодержавство “краще”? “Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в’яже руки, – пояснює Франко, – то соціал-демократизм *краде душі*, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті”.

Якщо і далі дотримуватись хронології, то потрібно особливо уважно простудіювати розлогу працю “Що таке поступ?”, яку Франко опублікував 1903 р. у коломийському тижневику “Поступ”. І вкотре вже засвідчив дивовижне проникнення в суть явища. Письменник знову наголошує, що соціал-демократи вірять у необмежену силу майбутньої держави, яка має опікуватися своїми громадянами від народження до могили – і в цьому, звісно, є чимало привабливого, надто ж для учених людей.

Проте Франко засумнівався. “Поперед усього, – розмірковує він, – та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною.

Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютнішій поліційних державах нема й мови. *Народна держава сталась би величезною народною тюрмою*”.

Майже перегук із Павликом, але Павлик, як більш емоційний, стверджував, що “соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусів би стати *могилою народів*”.

“А хто були б її сторожі? – запитує далі Франко. – Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди *мали би в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти*. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску через капіталістів, але була би всевладність керманців – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманці захопити її назавсіді!”.

х х х

Доглибний Франковий аналіз праць Маркса й Енгельса, а звідси й неспростовні висновки, просто-таки приголомшливі. Якби ці публікації (зрештою, і вислови Павлика) уважно прочитали й осмислили Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та інші соціалісти різних відтінків: соціал-демократи, есери, кадети і т. ін., то, вочевидь, не довіряли б так сліпо російським революціонерам. І негайно створювали б свою потужну армію, будували національну державу, а не плентались у фарватері чужинських пріоритетів, що доволі виразно виявлялось в імперській, лише в більш модернізованій та устократ жорстокішій, формі.

Горе вам, нетямучі раби
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні, –

писав Франко 1904 р. у поемі “Мойсей”. Та ще вісім літ до того в статті “З кінцем року” (1896) він на перше місце ставив національні інтереси, а вже потім – соціальні. І з гіркотою відзначав розлад серед провідників українства, їхню безсилість, назадництво, погорду до власного народу, його думок та ідеалів, лакейське прислужництво обрусителям.

“Само собою все те не було би ще таке страшне, якби з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здушити решту почуття морального, затруїти сумління підростаючих поколінь, зломити все, що могло б бути на перешкоді темним силам, уґрунтувати – бачиться, на віки вічні – панування облуди і кривди людської”.

Але не так страшний зовнішній тиск, як зневіра у свої сили, у сили народу, – а се “захитало найкращі характери, породило *фантастичні бажання – дійти до чогось при допомозі власне тих, котрих ясно виточена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі гноєм, на котрім би міг виростати і пишатися перед світом їх пишноцвіт*”.

Показовою ілюстрацією тут є діяльність Русько-Української радикальної партії (РУРП), яку в 1895–1899 рр. гарячі голови жадали позбавити самостійності, перейменувати і перевести в соціал-демократичний табір. І не менш гарячому Павликові вдалося зберегти РУРП в її українських межах, хоч окремі радикали створили спершу Українську соціал-демократичну (16 червня 1899 р.), відтак (26 грудня 1899 р.) – Українську національно-демократичну партію.

Проте РУРП і далі – аж до Першої світової війни – продовжувала самостійно відстоювати інтереси селянства, яке, нагадаю, становило 75–80% від усього населення краю, тоді як українське робітництво – всього *один* відсоток.

Не менш показовою була й діяльність Револуційної української партії (РУП), яку в лютому 1900 р. заснували в Харкові молоді ентузіасти за ініціативою Дмитра Антоновича (сина нашого видатного історика). Ідея ж заснування РУП належала синові Софії та Олександра Русових – Юрієві Русову.

Це була перша – звісно, нелегальна – політична партія в Східній Україні, в основу програми якої поклали знамениту брошуру адвоката Миколи Міхновського “Самостійна Україна”. РУП взорувались на РУРП, яка організовувала масові віча, брала участь у виборчих кампаніях, створювала кооперативно-фінансові спілки. Отож, і РУП провадила серед населення величезну освідомчу роботу, інспірувала селянські страйки, видала *сто тисяч* примірників різної пропагандистської літератури, притім у дохідливій, популярній формі, – і стала справді народною, національною українською партією.

Але в грудні 1905 р. партія за ініціативою того ж таки Дмитра Антоновича, який раптом став марксистом, прийняла соціал-демократичну програму, а також відповідну назву: “Українська соціал-демократична робітничка партія”. А відтак, втратила свої сили, єдність та національно-державницьке спрямування, плентаючись у хвості соціал-демократії Росії, метою якої й надалі залишалась “єдина, неділяма”, лишень в іншому варіанті – соціалістично-комуністичному.

“Наш селянин не був вихований в дусі національнім. Під цим оглядом він зостався таким же темним, як і давніше, тільки *збаламучений соціалістичними гаслами*. А за 17 років багато можна було б зробити для національного усвідомлення нашого народу”.

Такий висновок Юрія Колларда (1875–1951), по батькові – бельгійця, по матері – українця, інженера-залізничника, міністра транспорту в уряді Директорії, а перед тим одного з фундаторів РУП. Тому наведу ще одну важливу цитату зі “Спогадів юнацьких днів: 1897–1906” цієї незвичайної і благородної людини, яка не піддалася оманним гаслам соціал-демократії, а залишилась українським державником.

“Але наука минулого, – пише Юрій Жерардович, – ані краплини не пішла на користь нашим “лівакам”, і коли ми в 1919 р. були вже на краю загибелі, *то партія соціал-демократів і соціал-революціонерів у своїму засліпленні соціалістичними гаслами далі вперто валила рештки Української Держави*. Своєю соціалізаторською пропагандою та “ревкомками” розкладали вони українську армію, а так робили тому, що в їх програмах стояло, що армія мусить бути скасована й заступлена народною міліцією”.

Хто найбільше прилучився до цієї руйнівної акції? “*До цього розвалу армії прислужилися особливо українські есери*, в руках яких було, так зване, інформаційне бюро української армії. В десятках тисяч примірників ширили вони в рядах війська свою отруйну літературу. Політичне шпигунство і терор стали основною прикметою політики того часу”.

Есером, на жаль, був і наш Михайло Грушевський, про якого корисно сказати дещо ширше.

х х х

У 1925–1940 рр. у Парижі виходив друкований орган УНР – тижневик “Тризуб”, що його зініціював Симон Петлюра, а редагував педагог і публіцист Вячеслав Прокопович, потім Олександр Шульгин, так само визначний діяч періоду Визвольних змагань й опісля (історик-соціолог, політик, дипломат, учений). Шульгин й опублікував у “Тризубі” некролог з промовистою назвою “Трагедія Михайло Грушевського і трагедія України”.

З-поміж численних споминів про голову Центральної Ради некролог-роздум Олександра Шульгина вирізняється своєю глибиною і проникненням у причини повернення Грушевського на батьківщину, яка, за словами Вери Муромцевої-Буніної, “опинилась у полоні в чудовиськ”.

Шульгин відзначав гострий розум Грушевського, колосальну енергію, досвід – і разом з тим “якесь фатальне нерозуміння найпростіших справ, які могла б виконати значно ліпше людина безконечно меншого масштабу, але більше пристосована до справжньої практичної політики (...)”. А тут еміграція, всякі невидги, ностальгія...

“І Грушевський, що з такою хоробрістю разом з нами боровся проти большевиків, несподівано прийшов до ідей зовсім для нього нових. Певно, про це він писав в есерівських виданнях, але мені довелося чути дещо від нього самого влітку 1920 року. Ми жили разом у чеському селі. Я тільки-но повернувся з України, болуче відчував кожну звістку, яка звідти надходила. Грушевський ставився до того зовсім *по-філософськи*, і його “байдужість” глибоко драгувала мене, але разом з тим з довгих розмов я бачив і розумів складну мережку, яку вироблював цей дивовижний розум...”.

Ця “мережка” справді була складною і звивистою. “Римська імперія поставала перед його зором, бачив він занепад великої античної культури, появлення християнства, яке, здавалося йому, руйнувало всі людські здобутки, всю красу життя й мистецтва... І все ж на руїнах минулого створилося щось нове, щось позитивне: модерна культура”.

І аналогія: “Хто знає, питався він себе, чи й большевизм не несе з собою щось нове? Може, і на цих руїнах виросте щось велике, може, справді опанує цей рух цілим світом, може, справді слід пристосувати українські національні інтереси до нових вимог життя? Може, це дасть задоволення народним масам, а коли ні, вони все це зметуть, і тоді треба бути на місці, на сторожі...”.

Отака дивна логіка. Бо хіба можуть *чудовиська* – більшовики – позитивно налагодити (влаштувати) життя? Проте в таку можливість вірив поет-модерніст Андрей Бєлий (Бугаєв). Ось щоденникова нотатка самого Буніна за 9 травня /26 квітня 1918 р.:

“Спершу весь час моя суперечка з Андреем Бєлим. Він вивертається, на мою думку, відрікається від більшовиків, теревенить невиразно одне і те ж, суть така: *із цього бруду і крові народиться щось божественне* – і т. д.”.

А от “Заклинанье” нащадка запорозьких козаків Максиміліяна Кирієнка-Волошина, написане у Коктебелі 19 червня 1920 р. Видатний поет теж вірив, що із злочинів, із крові “возникнет *праведная Русь*” (переклад мій – П. Ш.):

Із крові, що лилась в боях,
Із тих, що обернулись в прах,
З мук вбитих поколінь невинних,
Із душ, які хрестила кров,
Із люті, де була любов,
Із катувань, діянь злочинних
Постане праведная Русь.

Серед таких “наївних вірян” був і Михайло Грушевський – видатний історик та організатор науки і, за словами Сергія Єфремова, “кепський політик”.

Однак Михайла Сергійовича можна зрозуміти. І частково виправдати. Він був більше вченим, ніж політиком. Він більше жив в усталеному минулому, ніж у сучасності з її суперечностями, ворожнечею партій, груп і течій. Він не готував себе до ролі вождя нації. Він став ним з волі обставин, і його про невдачу попередив віщий знак – пожежа вагона, коли добирався з Москви, щоб очолити Центральну Раду.

Він зважився покинути цивілізований Відень і повернутися в Україну, де архіви, бібліотеки; де, як гадав, зможе науково працювати. І, може, справді хижі вовки стануть овечками і простять йому минуле? Не він перший такий. Адже і легендарний Шаміль упокорився й перебрався до Петербурга (до речі, кілька днів провів у Києві). І навіть Бердяєв, який забув про “духів російської революції” і став після Другої світової війни *радянофілом*, агітував повертатися в СРСР до Сталіна (а значить у ГУЛАГ) – і від нього відвернулася вся білогвардійська еміграція...

“Яке глибоке розчарування мусіло охопити Грушевського, – міркує Шульгин, – коли там, на місці, побачив він справжню дійсність, відчув, що *знизився до порозуміння з справжніми катами* і тим позбавив себе в очах народу очолити майбутній народний рух, якого він зрештою так і не діждався”.

Не діждався, бо 24 листопада 1934 р. помер після операції з видалення фурункула. Помер, без сумніву, не без допомоги спецслужб (як це сталося і з Максимом Горьким). Перед тим був арешт у Москві, допити, погрози... І все ж керівником вигаданого “Українського націоналістичного центру” колишній голова УЦР себе не визнав. І вирок відтермінували – аж до його смерті у віці не надто глибокому: шістдесят вісім літ.

“Безконечно прикро, що пішов Михайло Грушевський до цієї “Каноси”, – завершує некролог Олександр Шульгин. – Яким великим промінням сявав би його смертний образ, коли б він лишився твердим і непереможним борцем – першим головою цілої непокірної нації... Не судилося (...)”.

2

Отож “праведною” Русь, про що писав Волошин, так і не стала. Хоча... Якщо сприймати цю Русь як давню княжу Україну, то поет не помилився. Але якщо мав на увазі Московщину, яка ніколи не була Руссю, то пророцтво його, як зауважив Ігор Качуровський, “не лише виявилось нечинним, а здійснилося якраз навпаки, немовби його заклинання дало *зворотний ефект*”.

Дарма Волошин за неї, чужу імперію, молився (переклад мій – П. Ш.):

За неї я за всю молюсь
 І вірю замислам одвічним:
 Її кують мечем двосічним,
 Вона на костях устає,
 Вона святиться в ярих битвах,
 На мощах в'є буття своє,
 В безумних плавиться молитвах.

“Молилась” і ціла група зарубіжних інтелектуалів: одні – за московські рублі, інші – з дурацтв, треті – з епатажу. І шкода, що серед таких неперекірливих апологетів комуністичного режиму були Луї Арагон, Анрі Барбюс, Роман Роллан, Герберт Веллс, Бернард Шоу, Леон Фейхтвангер, у Латинській Америці – Пабло Неруда, Ренато Гутузо, Жоржі Амаду, Давид Сікейрос, Хосе Ороско, Дієго Рівера...

Проте траплялись і правдиві майстри слова, як-от: Андре Жід, який обурив панівну кремлівську верхівку своєю книгою “Повернення з СРСР” (1935), бо в ній намагався показати не заримоване, а істинне обличчя сталінізму, заюшене кров'ю мільйонів невинних жертв.

Або чесний Альбер Камю, який написав ґрунтовний філософський трактат “Бунтівна людина” (1951) про витоки нігілізму, соціалізму – і за це його піддали жорсткій критиці Жан Поль Сартр, Сімона де Бовуар, інші французькі “ліві” та їхні прибічники.

З'явилися і художні твори, насамперед роман-утопія Євгенія Замятіна (1884–1937) “Ми” (1920). У цьому романі люди вже не мають імен та прізвищ – тільки номери, носять однакову уніформу (у романі “1984” партійці ходять у синіх комбінезонах), їдять штучну їжу, а на відпочинок марширують колонами по четверо в ряд, слухаючи гімн Єдиної Держави, якою керує Благодійник. Його щороку – і, звісно, одногосно – переобирають. Житла мешканців Утопії скляні, прозорі, і тому “Охоронці” (політична поліція) все бачать. Революцію в Єдиній Державі вважають неможливою. “Тому що наша революція була *останньою*. І більше ніяких революцій не може бути”, – впевнений головний герой – інженер Д-503.

Шлюб скасований, є лише “година сексу” за опущеними на цей час шторами. Проте Д-503, піддавшись згубним атавістичним інстинктам, закохується в І-330. А вона готує революцію. І Д-503 чесно виконує свій обов'язок: видає І-330 та її спільників “Охоронцям”. Оскільки бунтівників, як встановила влада, опанувала дивна хвороба “фантазія”, то машина Благодійника – удосконала гільйотина – прилюдно і миттєво повертає Єдиній Державі мир та спокій: від І-330 та її однодумців залишається лише “хмарка пари і калюжа чистої води”.

Роман “Ми” побачив світ у Росії тільки в час “перебудови” – 1989 року. Щоправда, його надрукували в перекладі англійською в Лондоні та США. І він мав великий вплив на англійського письменника єврейського походження Артура Кестлера, який 1941р. опублікував роман “Ніч ополудні” (в російському перекладі – “Слепящая тьма”) та Джорджа Орвелла – автора романів “Скотоферма” (1945) та “1984” (1949).

Артур Кестлер народився в Будапешті, навчався у Віденській політехніці (не закінчив), працював як журналіст у Палестині, в містах Парижі й Берліні; наприкінці 1931 р. вступив у компартію Німеччини, відтак у ролі кореспондента поїхав у першу країну соціалізму і цілий рік провів у Москві, а звідти (коли до влади прийшли нацисти) подався до Франції.

Найтрагічніший епізод у житті Кестлера – 1937 рік, арешт в Іспанії як шпигуна і засуд франкістами до смертної кари. *П'ять місяців* Кестлер очікував у камері смертників виклику на страту. П'ять жажливих місяців! Але доля змилює: його звільнили, обмінявши на дружину пілота, який успішно воював проти комуністів-республіканців.

Тим часом у СРСР не вгавав великий терор – і 1938 р. Кестлер покинув компартію. 1940 р. він написав, а 1941-го видав свій знаменитий роман “Ніч ополудні”, в якому анатомував психологію опричників сталінського режиму та моральне падіння свого головного героя – одного з чільних революціонерів, який теж опинився за ґратами.

“Рубашов затремтів. В уяві постала фотографія делегатів першого з'їзду партії. Делегатів увіковічено за довгим столом (...) Майже всі мали *цаніні* борідки (...), виглядали поважно. Лише у вузьких татарських очах ватажка (ну, звісно, Леніна – *П. Ш.*) світілася хитрість і легенька усмішка. Рубашов сидів праворуч від нього (...)”.

“І де вони тепер, ці люди? – міркував Рубашов. – У їхні мізки, що змінили курс світу, вліплено певну кількість свинцю. Одних застрелено в лоб, інших – у потилицю. Лише двоє чи троє zostались живі, поневіряючись десь по світі, спустошені й викінчені. Та ще він. І – Хазяїн...” (тобто Сталін). І далі: “З них усіх у пошані залишився лише той один, із татарськими очима, що встиг вчасно померти власною смертю. *Його шанували як Бога-отця, а Хазяїна – як Бога-сина.* Хоч кружляли чутки, що Хазяїн підробив заповіт Бога-отця і лише таким чином став спадкоємцем”.

Характерно, що першим слідчим Рубашова був приятель зі студентських літ, а в громадянську війну – комбат у його дивізії Іванов. Після одного бою йому ампутували ногу, він просив отрути, однак Рубашов відрадив. Іванов вижив... І ось допит, на якому Рубашов – за це подяка Кестлеру! – згадує і про Голодомор.

“Так, – підхопив Рубашов. – Ми такі послідовні, що заради справедливого розподілу землі *виморили голодом п'ять мільйонів селян* протягом одного року. Ми такі послідовні, що, визволяючи робітників з ярма промислової експлуатації, послали десятки мільйонів людей до таборів примусової праці у тундру й тайгу, при тому створивши для них умови, як для рабів на галерах. Ми такі послідовні, що розбіжності у думках усуваємо одним способом – смертю, байдуже, про що йдеться (...)”.

Повернімось до розвідки Івана Франка “Що таке поступ?” (1903), до Франкового “ясновидіння” про державу як “*величезну народну тюрму*”, про керманічів, які мають у своїх руках “*величезну владу над життям і долею мільйонів*”.

Мовби ілюстрацією до цього є держава в романі Артура Кестлера. “Влада уряду не обмежена, – констатує головний персонаж Рубашов. – Подібної сваволі ще взагалі не було в історії. Свобода преси, думки, пересування абсолютно задушена,

так ніби ми самі ніколи не проголошували прав людини. Ми створили найбільший у світі поліційний апарат, ушляхетнили донощицьке ремесло, винайшли найрафінованішу систему фізичних і моральних торгтур”.

Прикметно, що, поки тривало слідство, Іванова розстріляли. Рубашова допитував учорашній підлеглий Іванова Клеткін і різними хитромудрими способами домігся того, що колишній чільний революціонер, соратник вождя визнав себе винним в усіх мислимих і немислимих гріхах, у підготовці замаху на Хазяїна – і не лише “зізнався”, а й виступив з каяттям на судовому процесі. Кінець один і той самий – розстріл.

х х х

Інший англійський автор, друг Кестлера Джордж Орвелл (1903–1950) жодного разу не був в СРСР, зате як журналіст побував з дружиною в Іспанії, коли там кипіла громадянська війна, і як “демократичний соціаліст” приєднався до лівої партії троцькістського напрямку ПОУМ, півроку пробув на арагонському фронті, де ворожий снайпер простелив йому шию. До того ж, іспанські комуністи, за намовою Москви, переслідували троцькістів – і Орвелл мало не загинув, а чимало його друзів були розстріляні.

Тоді він покинув Іспанію. “А повернувшись в Англію, – писав Орвелл, – ми побачили, що порівняно розсудливі й добре інформовані консерватори вірять в усякі неймовірні оповідання про змови, зраду та саботажі, про які інформувала преса з московської судової зали. Я тоді збагнув, ясніше як до того, негативний вплив радянського міфу на західний соціалістичний рух”. І в лютому 1944 р. завершив свою казку “Скотоферма” – нищівну сатиру на радянську систему, зокрема на Сталіна.

У казці-алегорії Орвелла тварини звершують проти людей (людства) революцію – Великий Бунт і, згідно із заповітом покійного лідера – кнур Мера, запроваджують с к о т и н і з м: оголошують, що всі рівні – свині, корови, коні, качки та інші, попереднього хазяїна ферми “Статок” Джоунса проганяють і господарюють самі. Керуються *сімома заповідями*, що їх встановили самі. Приміром, усякий, хто ходить на двох ногах, твій ворог, а хто на чотирьох – твій друг; що жодна тварина не носить одягу, не спить у ліжку, не вживає спиртного, не вб’є іншої тварини...

Проводирі скотоферми – кабани Сніжок і Наполеон. Та невдовзі Наполеон усуває Сніжка (алюзія – Троцького) від влади і стає правити сам, виховавши собі п’ятьох лютих охоронних псів. Хто хоч на мить засумнівається в мудрості Наполеона, того тут же страчують. А всі невдачі списують на Сніжка, який встиг дати драла. Поступово тварини під проводом привілейованих свиней запроваджують нову економічну політику (неп), починають торгувати з людьми, нарешті переходять спати в ліжка, навіть ходити на двох ногах.

Сім заповідей зникають – ніби їх і не було, а з’являється одна-єдина: ВСІ ТВАРИНИ РІВНІ, АЛЕ ДЕЯКІ ТВАРИНИ РІВНІШІ ЗА ІНШИХ. “Тож ніхто й бровою не повів, побачивши Наполеона на прогулянці в саду ферми з *люлькою* в роті, як не здивувався ніхто й тоді, коли свинота познімала із гардеробів і натягла на себе вбрання пана Джоунса. Наполеонові дістався чорний сурдут, мисливські бриджі й шкіряні краги, а його улюблена свиноматка з’явилася у пастельному сатиновому халаті, що його вдягала у неділю пані Джоунс”.

х х х

Твір Орвелла був такий саркастичний, їдкий, зокрема, щодо кнура Наполеона з люлькою в роті (натяк на Сталіна), що англійські видавці побоювались його друкувати. “Скотоферма” (інша назва – “Колгосп тварин”) побачила світ 1945 р., а 1947-го – в українському емігрантському видавництві “Прометей”. Переклав книгу визначний учений-візантист Ігор Шевченко. Підписався прибраним прізвищем “О. Дроздовський”.

Орвелл був настільки зворушений, що написав до українського перекладу біографічну передмову. Він пояснював, що в Англії теж немає справжньої демократії, що це капіталістична країна з класовими привілеями і майновою нерівністю. Проте люди вже сотні літ живуть назагал спокійно, без громадянської війни, закони відносно справедливі, та й за опозиційні погляди ніхто не переслідує... “У цій атмосфері середня людина не має справжнього зрозуміння, що таке концтабори, масові депортації, ув’язнення без процесу, цензура преси тощо. Коли вона читає про події в такій країні, як Радянський Союз, вона перекладає все на мову англійських уявлень і не враховує безсоромної брехливості тоталітарної пропаганди”.

І повчальна аналогія. “Аж до 1939 р., а може, ще пізніше більшість англійського народу неспроможна була розгадати суті нацистського режиму в Німеччині, а коли йдеться про радянський режим – вони у великій мірі в омані й досі”.

Щоправда, шлях “Скотоферми” до українського, як і до англійського, читача теж не був простим. 20 вересня 1947 р. у листі до Кестлера Орвелл повідомляв, що американці захопили в українців півтора тисячі примірників “Скотоферми” і передали радянській репатріаційній комісії. Проте дві тисячі примірників емігранти встигли розкупити...

х х х

1949 року Орвелл опублікував ще один сенсаційний твір – роман “1984”. І знову ж таки про тоталітаризм, про утопічну державу Океанія, але не де-небудь, а на території Англії, безпосередньо Лондона). Гасла Океанії промовисті і виразисті:

ВІЙНА – ЦЕ МИР
СВОБОДА – ЦЕ РАБСТВО
НЕЗНАННЯ – СИЛА

Усе суспільство перебуває під невсипущим наглядом Старшого Брата (яка красномовна асоціація: москвити теж вважають себе щодо українців “старшими братами”!). В Океанії всюди, навіть у лісі, таємно розставлені мікрофони-жучки і відкрито – на вулицях, будівлях, у квартирах – контрольні *телеекрани*, які за всім і за всіма спостерігають, фіксують кожен рух, жест, слово... Згори контролюють вертольоти. Діти доносять на батьків. Ніде не сховаєшся. Рано чи пізно тебе виявлять. І “розпилять”, розпорошать. Себто знищать. Як морально – відтак фізично – знищили Вінстона Сміта та його кохану Джулію, які були в опозиції до всесильної партії.

Океанія безнастанно з кмось воює – то з Євразією, то з Остазією. Наведу цитату: “Ракети, які падають на Лондон, можливо, пускає сам уряд, “щоби тримати людей в страху”. (Знову ж таки: яка аналогія з висадженням у повітря будинків у Москві 1998 р.!).

Історії нема. Минуле безперервно переписують у угоду Старшому Братові. Віковічні слова знищують – творять *новомову*. Активно діє поліція думок.

Щодень – двохвилинка ненависті, на яку мусять ходити всі, буйно реагувати, кричати, тупати ногами. Це ненависть до ворога Старшого Брата, яким є Еммануель Голдстейн (ну ясно ж: се Троцький – П. Ш.). Без ненависті, війни партія існувати не може.

х х х

У зреферованих вище творах багато спільного, багато перегуків – і це зрозуміло. Бо якщо аналізуєш, зображуєш тоталітаризм – чи більшовицький, чи фашистський (італійський), чи нацистський, – то в усіх бачиш чимало спільних рис, загальних характеристик. Візьмемо для прикладу роман Замятіна “Ми”, який вплинув і на Кестлера, і на Орвелла, а перед тим – на американця Олдоса Хакслі – автора роману “Цей дивний новий світ”. Замятін переніс події у двадцять шосте століття (так само й Хакслі), хоча всі розуміли: це про сучасність, про більшовиків, про їхній “рай” на землі.

І хоча Джордж Орвелл допускає, що Замятін не мав на увазі радянський режим, бо писав роман ще за життя Леніна і сталінська диктатура була попереду, тобто його метою було зобразити не конкретну країну, “а показати, чим нам загрожує машинна цивілізація”, – із цим припущенням важко погодитися. Згадаймо пронумерованих в’язнів ГУЛАГу; мікрофони-“жучки” у помешканнях дисидентів та різних установах; прослуховування телефонів; заохочування “вільного любові” (“долой стыд”), вільного співжиття пар, а не традиційного подружжя; “одногоспні” вибори; твердження, що більшовицька революція – остання. Порівняно із Замятіним – у Хакслі, зазначає Орвелл, “не так явно відчувається політичний підтекст...”.

х х х

Проте суспільно-політичну думку Заходу збуджували не лише ці художньо-фантастичні романи, а й твори суто документальні, що їх написали очевидці, а точніше – жертви того грандіозного експерименту, який комуністи безжально провадили в СРСР.

У 1935–1936 рр. газета “Последние новости” (Париж) надрукувала 118 нарисів журналіста Івана Солоневича “Росія в концтаборі”. 1936 р. нариси в перекладі на чеську мову вийшли окремою книгою в Празі, а 1937-го – в Ессені (Німеччина). Геббельс у своєму “Щоденнику” занотував: “Читаю жахітливу книжку про Росію – “Загублені” Солоневича. (Така її перша назва: “Загублені: хроніка незнаних страждань” – П. Ш.). Фюрера вона також зацікавила. Наступний день в житті партії буде знову присвячений боротьбі з більшовизмом”.

Подальший запис рейхсміністра народної освіти й пропаганди Німеччини: “Запійно читаю другу частину “Загублених” Солоневича. Просто *пекло на землі* твориться в Росії. Стерти її з лица землі. Геть!”. І мимоволі згадуються слова російського філософа Івана Ільїна (1883–1954), який у статті “Про фашизм” (1948) писав: “*Фашизм виник як реакція на більшовизм, як концентрація державно-охоронних сил направо*”. До речі, таку думку висловлював й український дисидент.

х х х

Стосовно *пекла на землі*, за висловом Йозефа Геббельса, то так назвав свою книгу-спогад Юрій Карась-Галинський, якому пощастило втекти із зловісних Соловків до Львова. Тут 1931 р. під псевдонімом “Віталій Юрченко” він опублікував двома частинами книгу “Шляхами на Соловки” та “Зі Соловецького пекла на волю”.

1994 р. цей болісний роман-спогад під назвою “Пекло на землі” перевидав Роман Федорів у відновленому видавництві “Червона калина”. Обсяг – 376 сторінок.

Сам Карась-Галинський, уродженець села Текуча на Черкащині, колишній сотник Армії УНР, загинув 1943 р. у місті Корець Волинської області: його розстріляли радянські партизани.

х х х

1950 р. у Новому Ульмі (Західна Німеччина) вийшов ще один небуденний роман про тоталітарний комуністичний режим під назвою “Сад Гетсиманський”. Автор цього роману, уродженець Охтирки Сумської області Іван Багрянний (автонім – Лозов’ягін), як і Віталій Юрченко, на собі пізнав, що таке виснажливі нічні допити при сліпучому світлі лампи прямо в очі, етапи, “шмони” та переповнені сталінські концентрації. “Це тривало *вісім* років: цебто половина мого свідомого життя проведена в тюрмах і концтаборах большевії, – писав він 1946 р., будучи в Німеччині.

Йдеться про славнозвісну брошуру-памфлет Багряного “Чому я не хочу вертатись до ССРСР?”, у якій він рішуче протестував проти примусового повернення на “родіну”, чого домогалися репатріаційні комісії, які Моква створила в різних країнах. “При одній думці, що вони такі спіймають і повернуть, в мене сиві волосся, і я вожу з собою дозу ціаністого калію, як останній засіб самозахисту перед сталінським соціалізмом, перед тією “родіною””. Бо та “родіна” – СРСР – це каторга і смерть. Як і насильницька смерть його друзів: письменників, художників, науковців, а також селян, для яких штучно організували голод.

Покликаючись на “Малу радянську енциклопедію”, видану перед війною (1940), Багрянний наводить цифри: згідно з переписом 1927 р., Україна мала 32 мільйони населення, а 1939 р. – 28 мільйонів. “Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони людей проти 1927 р.? А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6–7 мільйонів?” – резонно запитує Багрянний. І підсумовує: “Разом це становить *понад десять мільйонів*. Де ж вони ділися, ці 10 мільйонів українського населення? Що з ними сталося в країні “цвітучого соціалізму”?

Ось через це я не хочу вертатись під більшовизм. Я пройшов увесь тернистий шлях зі своїм народом і був живим свідком, де поділися ті мільйони. Того не можна розповісти в короткій статті докладно, але я хоч стисло можу про це розказати”.

І Багрянний так розказав, що його почули. Українці, які служили в американському війську, тут же переклали брошуру англійською мовою, передали її в штаб генерала Ейзенхауера, одночасно відправили текст опікунці переміщених осіб Елеонорі Рузвельт (дружині покійного президента), членам Сенату і Палати репрезентантів США, урядам Великобританії й Канади.

Брошуру “Чому я не хочу вертатись до ССРСР?” видали також іспанською та італійською мовами. І вона, безумовно, допомогла “прозріти” на Заході багатьом апологетам сталінізму, а багатьом, серед них і Багряному, не стати “жертвою Ялти”, як назвав свою документальну книгу – “Жертви Ялти” (1978) – внучатий племінник Льва Толстого Ніколай Толстой-Милославський. Бо внаслідок таємної згоди СРСР з урядами Великобританії та США Сталіну було видано на смерть або на рабську працю у виправно-трудовах таборах *два* (з п’яти) мільйони людей.

Серед жертв Ялти було чимало українців. Всього в Західній Європі по війні їх перебувало понад два мільйони, причому з усіх частин України.

х х х

Новий твір Багряного “Сад Гетсиманський” – це осяжний, понад п’ятсот сторінок, роман, написаний на основі як довколишніх спостережень, так і болючих особистих вражень.

Головний герой – інженер Андрій Чумак, якого заарештовують – і він за два роки перейшов усі кола чекістського пекла, не знаючи про ув’язнення того ж дня трьох його братів, малолітньої сестри та коханої дівчини, яка в застінках НКВД збожеволіла. І все ж Андрій не підписав жодного протоколу.

Якщо в романі Кестлера “Ніч ополудні” старий більшовик Ромашов “признався” у своїх численних “злочинах” проти партії та Хазяїна; якщо Вінстон Сміт з роману Орвелла “1984” теж психологічно зламався, а Замятінський інженер Д-503 видав на згубу свою кохану І-330, то в романі Багряного “кращі герої за якісь лічені дні розчаровуються в революції, але *не втрачають сенсу існування*, знаходячи більш вартісні цінності, як-от: людяність, національна ідея, власна гідність і т. ін.”.

“Вельмишановний Іване Павловичу, – писав вражений Володимир Винниченко, – велике спасибі Вам за присилку книги і за книгу. Вона – *великий, вопіючий і страшний* документ. Про неї можна говорити книгами, і, мабуть, чулі люди будуть так говорити. Зараз нічого більше казати не буду про саму книгу. Але хотів би запитати: чи робиться ким-небудь що-небудь для оголошення цього документа перед світовою opinio? Чи робляться заходи про переклад її на чужинні мови?.. Я зроблю все, що сила моя буде, для Вашої великої книги і для істини”.

На жаль, цей непересічний роман, на відміну від брошури-памфлету “Чому я не хочу вертатись до ССРСР?”, не здобув належного розголосу, хоча 1961 р. вийшов у перекладі на французьку мову, але на четвертину злочинно скорочений – і тому не мав у Франції “ефекту Солженіцина”, чий “Архіпелаг ГУЛАГ” побачив світ через *двадцять три роки* після “Саду Гетсиманського” і на фактах розкрив злочини комуністичного режиму.

Солженіцину було легше. “Архіпелаг ГУЛАГ” із підзаголовком: “досвід художнього дослідження” вийшов уже після смерті Сталіна та розвінчання на ХХ з’їзді КПРС “культу особи”, що протверезило багатьох апологетів советчини, та й російська мова для закордонних видавців і перекладачів була ближча, *знайоміша*, ніж українська. Отож, ще 1968 р. у США і Західній Європі надрукували перші два романи Солженіцина: “В крузі першому” та “Раковий корпус”. 1970 р. йому присудили Нобелівську премію.

А в грудні 1973-го у тому ж Парижі побачив світ перший том книги “Архіпелаг ГУЛАГ”. До речі, аббревіатуру ГУЛАГ (главное управление лагерей), як можна судити, вперше вжив Іван Солоневич у згаданій вище книзі “Росія в концтаборі”. 1974 р. його вислали за кордон.

х х х

Розвінчувальні книги, самвидав дисидентів, зокрема трактат Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, хвилі арештів, безліч в’їдливих анекдотів про владу і т. д. – усе це свідчило, що розпад СРСР був неминучим.

Petro Shkrabyuk. On the Way to the “Prison of Nations”

The topic of this publication is a political prognostics by Mykhailo Pavlyk and Ivan Franko pertaining the future state of socialism, the motives of Mykhailo Hrushevsky's return to the soviet Ukraine and the reflection of totalitarianism in the anti-utopias of foreign and Ukrainian authors.

Key words: Mykhailo Drahomanov, Mykhailo Pavlyk, Ivan Franko, social democrats, Maxymilian Voloshyn, Yevhen Zamiatin, Arthur Koestler, George Orwell, Ivan Solonevych, Vasyl Yurchenko, Ivan Bahriany, Olexander Solzhenitsyn.